

**Інститут археології НАН України
Чернігівський національний педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка**

**Інститут історії, етнології та правознавства
імені О. М. Лазаревського**

**Центр археології та стародавньої історії
Північного Лівобережжя
імені Д. Я. Самоквасова**

МАТЕРІАЛЬНА ТА ДУХОВНА КУЛЬТУРА ПІВДЕННОЇ РУСІ

МАТЕРІАЛИ

**Міжнародного польового археологічного семінару,
присвяченого 100-літтю від дня народження
В.Й. Довженка
(Чернігів – Шестовиця, 16 – 19 липня 2009 р.)**

Київ – Чернігів

2012

УДК 902.2
ББК Т 4(2)4
М 34

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Толочко П. П. (головний редактор)
Івакін Г. Ю. (заст. головного редактора)
Моця О. П. (заст. головного редактора)
Коваленко В. П. (відповідальний секретар)
Дятлов В. О.
Коваленко О. Б.
Ричка В. М.

М 34 Матеріальна та духовна культура Південної Русі: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів - Шестовиця, 19 - 22 липня 2012 р.) / Інститут археології НАН України, Чернігівський Національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Центр археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя імені Д. Я. Самоквасова. - Чернігів: ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2012. - 368 с.

ББК Т 4 (2) 4
УДК 902.2

До збірки включено понад 50 статей матеріалів III Міжнародного польового археологічного семінару «Матеріальна та духовна культура Південної Русі», присвяченого 100-літтю від дня народження відомого археолога та історика В.Й. Довженка. Висвітлена наукова біографія та доробок вченого, статті стосуються всього широкого спектру наукових інтересів В.Й. Довженка - слов'яно-руської археології та історії, пропонуються розробки окремих актуальних проблем археології та історії, публікуються нові матеріали.

Друкується за рішенням вченої ради Інституту археології НАН України

Видання здійснене за підтримки Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України, Чернігівської обласної державної адміністрації, Управління у справах сім'ї та молоді Чернігівської облдержадміністрації, ВАТ «Чернігівська макаронна фабрика».

© Інститут археології НАН України, 2012
© Чернігівський Національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2012
© Центр археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя імені Д. Я. Самоквасова, 2012

**КІСТЯНІ НАКЛАДКИ ДЛЯ ОЗДОБЛЕННЯ ЛУКИ СІДЛА
З ШЕСТОВИЦЬКОГО НЕКРОПОЛЯ**

Шестовицький могильник уже давно став одним з еталонних пам'ятників в археологічній науці, дослідження якого розпочалися ще з кінця XIX ст. Дослідження курганного некрополя Шестовиці вперше були систематизовані за результатами робіт 1925, 1927 рр. (розкопки П.І. Смолічева), 1946 р. (роботи Я.В. Станкевич), 1947 р. (розвідка І.І. Ляпушкіна), 1948 – 1949, 1957 рр. (дослідження Д.І. Бліфельда) у монографії «Давньоруські пам'ятки Шестовиці» (1977 р.)¹. Дещо пізніше історія дослідження могильника розглядалася В.П. Коваленком та Ф.О. Андроськом², еволюція поховального обряду була висвітлена у роботах О.П. Моці³, топографічні особливості розташування IV – VI курганних груп було переглянуто автором, який дійшов висновку, що запропоновані Д.І. Бліфельдом IV та V курганні групи виявилися єдиним курганним полем, площею близько 20 га, що поширювалося на північ від поселення⁴. За результатами досліджень останніх років всього могильника Ю.М. Ситим здійснений аналіз місця розташування курганів та курганних груп⁵, після чого у 2006 р. вдалося виявити та дослідити курган на східній терасі р. Десна, за 1,5 км від городища⁶.

Починаючи з 1998 р. на території Шестовицького комплексу працює експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка під керівництвом О.П. Моці та В.П. Коваленка. Під час дослідження північної частини посаду у 1999 та 2001 рр. досліджено 2 поховання у камерах X ст., котрі, як і попереднє (1985 р.), належали до курганного поля, розташованого у північній та північно-західній частині комплексу⁷.

Однак, незважаючи на постійну увагу археологів до вивчення могильника, залишається велика кількість невирішених питань та проблем із вивчення окремих аспектів, які, в цілому, формують певні «білі плями» у розумінні пам'ятки.

Метою публікації є дослідження залишків сидел з кістяними накладками для оздоблення луки, що були виявлені в курганах Шестовицького могильника.

У давньоруський час сидло було невід'ємним атрибутом спорядження вершника. Як правило, воно виготовлялося з дерева і було обтягнуте шкірою. Тому збереженість сидел досить часто є незадовільною, а їх присутність у тому чи іншому комплексі археологи визначають за деталями, виготовленими з металу чи кістки (стремена, підпружні пряжки, петлі, цвяхи, накладки).

Дружинні некрополі дають повнішу інформацію про сидла через велику чисельність їх знахідок. У дохристиянський період кінь відігравав значну роль у поховальному обряді давньоруських дружинників і супроводжував воїна у потойбічний світ. Такі традиції склалися в скандинавському суспільстві ще у Вендельську епоху (VII – IX ст.) і пізніше були привнесені на територію Русі.

Залишки коней та їхнього спорядження виявлені в могильниках Ладого, Гньоздова, Тимерьова, Чернігова, Сновська, Шестовиці та в інших подібних пам'ятках, що відносяться до епохи вікінгів.

У Шестовицькому могильнику залишки сидел знайдені у 18 курганах (кургани №№ 24, 30, 31, 35, 36, 42, 46, 83, 93, 98, 101, 110, 111, 120, 135, 145, 146 та в кургані, дослідженому 2006 р.). Серед них зафіксовано 7 знахідок у похованнях за обрядом трупоспалення на місці (кургани №№ 24, 30, 31, 46, 83, 101, 135); 7 – у камерних гробницях (кургани №№ 36, 42, 98, 110, 120, 145, кургані 2006 р.); 1 – тілопокладення в могильній ямі (курган № 18) і 2 – у кенотафах (кургани №№ 35, 111). Сидла в шестовицьких курганах представлені різними деталями: стременами в (кургани №№ 24, 31, 36, 42, 83, 98, 110, 111, 120, 145 та курган 2006 р.); залізними пряжками від підпруги (кургани №№ 30, 31, 35, 36, 42, 46, 93, 98, 101, 110, 111, 120, 135, 145, 146)⁸.

Одним із найоригінальніших елементів оздоблення давньоруського сидла були кістяні накладки для передньої чи задньої луки. В Шестовицькому некрополі виявлено лише три кургани з кістяними накладками (кургани №№ 31, 42, 110). У кургані IX, 1925 р. (№ 31 за

Д.І. Бліфельдом) П.І. Смолічевим досліджено трупоспалення на місці, де у західній частині кострища знаходився кістяк коня, що лежав окремо від інших знахідок. У польовому щоденнику П.І. Смолічев зазначав, що при дослідженні кістяка коня ніяких елементів його спорядження біля нього виявлено не було⁹. Серед інших знахідок виявлені дві пласкі кістяні орнаментовані пластини, діаметром 5 – 7 см, шириною 2 – 2,5 см, вудила, стремена та підпружна пряжка, що лежали окремо. Можна припустити, що сідло було поставлене з іншими речами в стороні, як це було в камерному похованні 2006 р.¹⁰

Ще один курган з кістяними накладками (курган XXV, 1925 р. за П.І. Смолічевим; № 110 за Д.І. Бліфельдом) являв собою заможне камерне поховання чоловіка з жінкою у сидячому положенні, у ногах яких (вздовж південно-східної стінки камери) знаходився кістяк коня. Судячи з опису П.І. Смолічева, кінь лежав на правому боці, головою на південний захід, ноги підігнуті. Посередині кінського кістяка виявлені залишки сідла у вигляді двох кістяних пластин від луки, одна лежала зверху ребер тварини, друга – під конем. Пластини мають однаковий вигляд, довжиною 18 см і шириною 4 см. Біля коня знайдено також дві залізні пряжки від підпруги та два стремена з овальною дужкою, широким вигнутим підніжжям та прямокутним вушком¹¹.

В кургані X, 1925 р. (№ 42 за Д.І. Бліфельдом) досліджене заможне парне камерне поховання X ст. з конем та поховальним інвентарем, де присутня велика кількість речей скандинавського походження. У цьому кургані виявлено залишки одразу двох сідел; одне представлене лише парою стремени, а інше – стременими, підпружною пряжкою та двома орнаментованими у стилі «Маммен» кістяними накладками від оздоблення обох лук¹². Кістяні пластини з цього кургану є досить унікальною знахідкою і давно привернули увагу дослідників своєю оригінальністю виконання (Рис. 1).

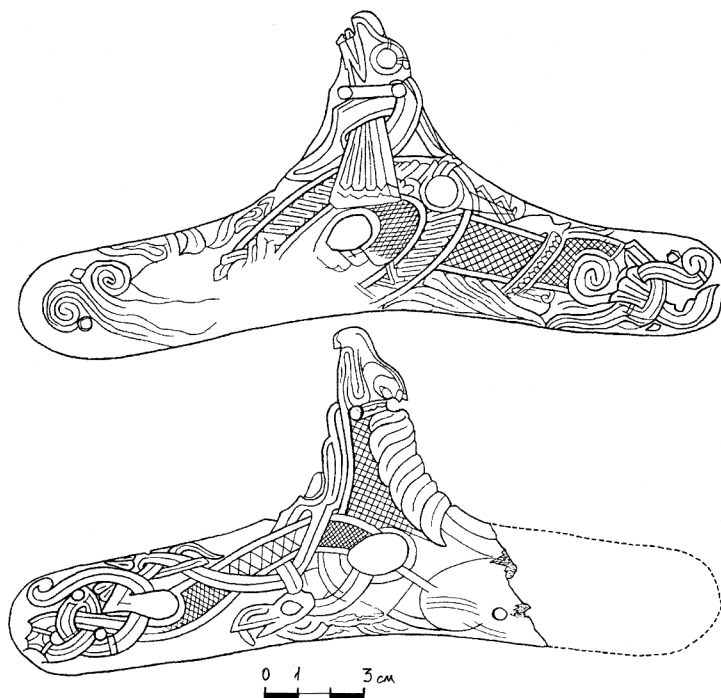

Рис. 1. Кістяні накладки для оздоблення лук сідла з кургану X (№ 42 за Д.І. Бліфельдом) Шестовицького некрополя

О.М. Кірпічніков у монографії «Снаряжение всадника и верхового коня на Руси в IX – XIII вв.»¹³ приділив особливу увагу кістяним накладкам із Шестовиці. Зазначивши, що незважаючи на безліч теорій деяких дослідників, які відносили їх до деталей хомута та сагайдака, автор наводить ряд аналогій до певної міри схожих знахідок, що вказують на приналежність їх до оздоблення лук сідла. Причому О.М. Кірпічніков, звернувши увагу на незначний вигин шестовицьких накладок, припустив, що вони могли відноситися до сідла з низькими луками, добре відомими в Європі ще зі скіфського часу¹⁴.

П.І. Смолічев під час дослідження кургану звернув на них особливу увагу і так описував в одній зі своїх публікацій: «Прикраси ці прикріплено до обох зовнішніх боків луки і являють собою платівки 24 сант. завдовжки та 8,5 сант. завширшки, формою своєю вони нагадують трикутники. На жаль, одна платівка збереглася не в цілому вигляді, а майже половини її бракує. Адже ж треба гадати, що такий вигляд ця платівка мала й тоді, коли її покладено було до могильної ями. Чільна поверхня платівок трохи опукла, оздоблена різним виображенням стилізованих тварин та птахів. Майстерність форм та висока техніка виконання виявляють прекрасного майстра, а правильність малюнка вказує, на те, що майстер цілком свідомо ставився до замислу малюнка, а не копіював лише чужий, незрозумілий йому орнамент»¹⁵. На користь того, що зламана пластина була зіпсована ще в давньоруський час, свідчить і додатковий отвір знизу біля місця зламу, якого немає на цілому екземплярі. Тож можна припустити, що коли в ході використання сидла пластина зламалася, її знову прикріпили на місце, просвердливши додатковий отвір, оскільки через свою унікальність господар не зміг її просто замінити чи викинути. Збереглася і фотографія розкопаного кургану 1925 р. із зображенням небіжчиків та інвентаря, де чітко можна простежити, що накладки лежать *in situ* одна напроти одної на відстані близько 40 – 45 см, по боках яких знаходилися стремена (Рис. 2). Таке розташування речей вказує на присутність у кургані сидла, а розміщення кістяних накладок, безумовно, свідчить про закріплення їх на передній та задній луках. Місце знахідки кістяних накладок свідчить, що луки сидла були майже рівносторонніми, що, в свою чергу, робить його оригінальним і він має північноєвропейські аналогії.

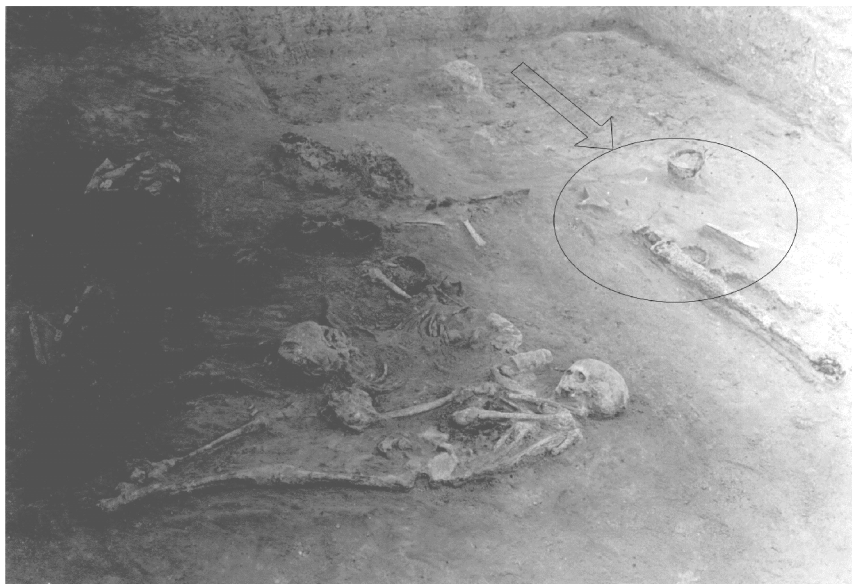

Рис. 2. Фото розчищеного поховання в кургані X (1925 р.)

У 1952 р. Д.І. Бліфельд під час досліджень курганного могильника у Чернігові на старому кладовищі в «Берізках» виявив у кургані № 15 тілоспалення чоловіка, жінки (?) та коня. Поховання в найбільшому кургані могильника містило багатий інвентар та залишки плах від поховальної споруди, що дало змогу Д.І. Бліфельду здійснити її графічну реконструкцію. Рештки коня розташовувалися у північній частині кострища, біля якого знайдено деталі вуздечки, підпружна пряжка та кістяні накладки від луки сидла, що були дуже пошкоджені вогнем¹⁶. Накладки являли собою п'ять орнаментованих уламків від двох пластин, за формою, розмірами та стилістикою орнаменту дуже наближених до Шестовицьких (курган № 42). Подібність чернігівських знахідок до накладок з кургану № 42 дозволяє зробити їх графічну реконструкцію (Рис. 3).

На сьогодні відома невелика кількість знахідок кістяних накладок для оздоблення луки сидла, що збереглися у більш-менш гарному стані. Одна з таких знахідок походить з Троїцького розкопу Великого Новгороду (1984 р.)¹⁷. Її було виявлено в шарах середини XII – початку XIII ст. В розкопі знайдена передня лука сидла та значна кількість кістяних накладок, що склали певну сюжетну композицію, до якої входили як дугоподібні орнаментовані накладки, так і у формі твариноподібних істот (грифона, барса, коня та ін.) для оздоблення самої луки. На

думку автора реконструкції А.С. Хорошева, серед євразійських середньовічних старожитностей типологічно і хронологічно до новгородської знахідки найбільш близькі аланські сідла XI – XII ст., виявлені в катакомбних могилах на Змійській пам'ятці в Північній Осетії, а також угорські сідла¹⁸.

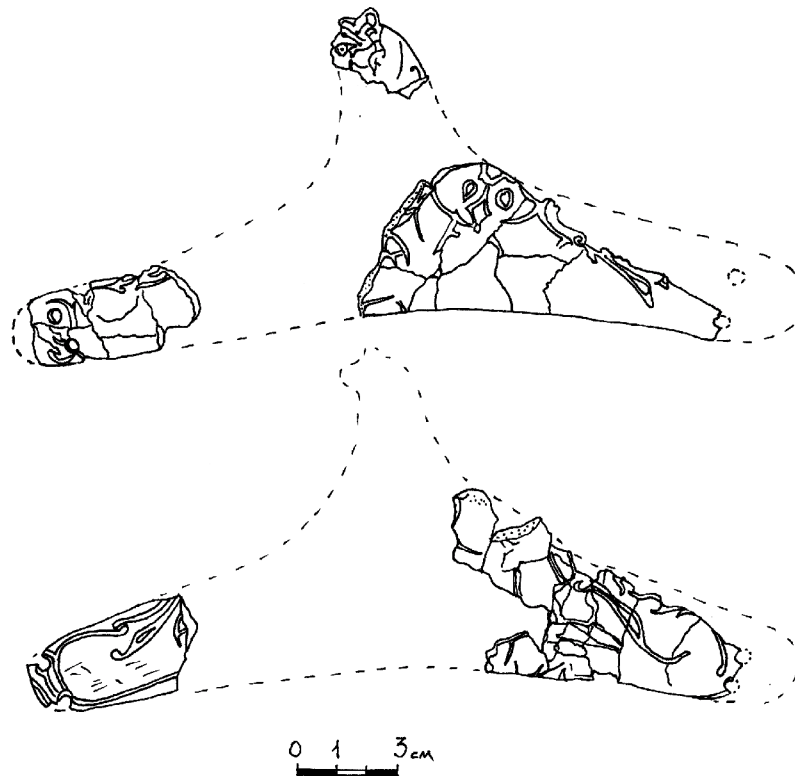

Рис. 3. Реконструкція кістяних накладок для оздоблення лук сідла з кургану № 15 кладовища в «Берізках» в Чернігові

На думку Е.А. Армарчук, у Північному Причорномор'ї в XI – XIII ст. в кінському спорядженні використовувалися сідла, прикрашені в різних традиціях: «аланській» – із бронзовими і латунними бляшками, накладками і фігурними металевими пластинами та «кочовій» – з використанням кістяних і рогових накладок з гравійованим циркульним орнаментом¹⁹.

У сідлах, виготовлених у східній традиції, як правило, прикрашалася лише передня лука, а задня була опущена і набагато менша за своїми розмірами. Це гарно ілюструється матеріалами кочівницьких та угорських старожитностей.

У Північній Європі та Скандинавії простежується інша традиція – виготовлення сідел із рівнобічними луками. Положення воїна у такому сідлі можна побачити на килимі із Байо (XI ст.), де зображено підготовку до норманського завоювання Англії та битву при Гастінгсі. Сідла на килимі зображені з луками однакової висоти. Ці ілюстрації та археологічні матеріали можуть виступати аргументом на користь існування особливої північноєвропейської традиції виготовлення сідел. Вони були поширені у Скандинавії ще за Вендельського часу. Шведський археолог Г. Арвідсон зробила реконструкцію сідла, знайденого в одному з курганів могильника Упсали, датованого 70-ми рр. VII ст. Сідло було відтворене за кістяними накладками, серед яких також були присутні дві дугоподібні пластини для оздоблення верхнього контуру задньої та передньої луки. Дослідниця вказує на аналогії кістяних накладок від рівносторонніх сідел у Сатен Ху та в кремаціях вендельської доби на території Швеції²⁰.

Накладки з кургану № 42 Шестовицького некрополя являють собою не лише високомайстерний виріб, орнаментований у стилі «Маммен», а й дозволяють реконструювати сідло, виготовлене у північноєвропейській традиції (Рис. 4).

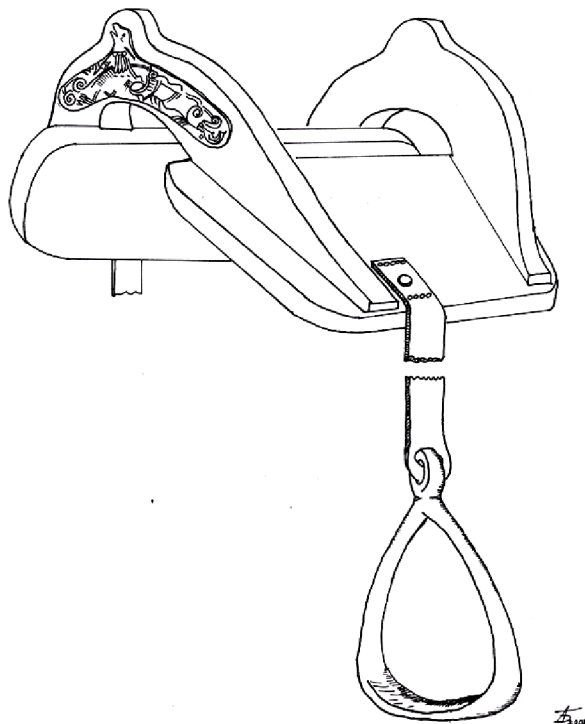

Рис. 4. Реконструкція сідла з кургану Х Шестовицького некрополя за північноєвропейськими аналогіями (реконструкція В. Скорохода, малюнок О. Бондаря)

1. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977. – 234 с.
2. Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні. (Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). – К., 1999. – С. 37 – 69; Коваленко В.П. Шестовиця – табір слов'ян та вікінгів над Десною // Село над Десною – Шестовиця. – Ніжин, 2009. – С. 19 – 56.
3. Моця А.П. Населення Середнього Подніпров'я IX – XIII вв. – К., 1987. – 166 с.
4. Скороход В.М. Про деякі особливості розташування IV – VI курганних груп Шестовицького могильника // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2006. – С. 150.
5. Ситий Ю.М. До питання про місцезнаходження курганів та курганних груп в ур. Коровель в с. Шестовиця // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX – XI ст. – Чернігів, 2006. – С. 173 – 187.
6. Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М. Дослідження Шестовиці у 2007 р. // Археологічні дослідження в Україні 2006 – 2007. – К., 2008 – С. 163 – 164.
7. Скороход В.М. Про деякі особливості розташування... – С. 150 – 152.
8. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки ... – С. 76 – 79.
9. Смолічев П.І. Щоденник розкопів сіверянських могил в с. Шестовиці Чернігівської округи, проведених за дорученням Чернігівського державного музею влітку 1925 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 6. – Од. зб. 25. – Арк. 98.
10. Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки ... – С. 127.
11. Там само. – С. 175 – 177.
12. Там само. – С. 138 – 140.
13. Кирпичников А.Н. снаряжение всадника и верхового коня на Руси XI – XIII вв. САИ. – Вып. E1-36. – Л., 1973. – 137 с.
14. Там само. – С. 35 – 38.
15. Смолічев П.І. Подвійні поховання X сторіччя коло Шестовиці на Чернігівщині // Записки Чернігівського наукового товариства. – Т. I. Праці історико-краєзнавчої секції. – Чернігів, 1931. – С. 63.
16. Бліфельд Д.І. Древньоруський могильник в Чернігові // Археологія. – Т. XVIII. – К., 1965. – С. 114 – 123.
17. Хорошев А.С. Седло начала XIII в. из Новгорода (Опыт реконструкции) // Новгород и Новгородская земля. История и археология. – Вып. 18. – Новгород, 2004. – С. 175.
18. Там само. – С. 178 – 186.
19. Армарчук Е.А. Конское снаряжение из могильников Северо-Восточного Причерноморья X – XIII вв. – М., 2006. – С. 36 – 37.
20. G. Arwidsson, Valsgarde 7. Acta musei antiquitatum septentrionalium regiae universitatis upsliensis V. Uppsala, 1977. – S. 190 – 194.